

Evaluatie Kennispunt MBO Burgerschap

Eindrapport

Paul den Boer
Bianca Leest
Daniëlle van Helvoirt
Marjolein Muskens

Nijmegen, december 2021

Projectnummer: 2021.063

© 2021 KBA Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van KBA Nijmegen.

No part of this book/publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Managementsamenvatting	1
1 Inleiding	4
1.1 Subsidiëring van het Kennispunt MBO Burgerschap	4
1.2 Onderzoeksvraag en onderzoeksaanpak	5
1.3 Leeswijzer	6
2 Doeltreffendheid	7
2.1 Output	7
2.2 Outcome	11
3 Doelmatigheid	13
3.1 Kosten	13
3.2 Verhouding tussen kosten en opbrengsten	14
4 Toekomst	16
4.1 Conclusies	16
4.1 Advies	17
Literatuur	20
Bijlage 1 – Onderzoeksverantwoording	21
Bijlage 2 – Voorgenomen en uitgevoerde activiteiten van het Kennispunt	23

Managementsamenvatting

Eind 2014 ontstond vanuit een spontaan initiatief het Netwerk burgerschap mbo. Vanaf 1 januari 2016 is het netwerk doorontwikkeld onder verantwoordelijkheid van de MBO Raad en met financiering van het ministerie van OCW. Vanaf het schooljaar 2018/2019 verandert de naam in Kennispunt MBO Burgerschap.

De subsidie voor het Kennispunt loopt op eind december 2021 af. Deze evaluatie heeft ten doel de doeltreffendheid en doelmatigheid van de subsidie te onderzoeken en te ondersteunen bij de besluitvorming over de gewenste ondersteuning voor burgerschapsonderwijs in het mbo in de komende jaren. Deze evaluatie van het Kennispunt MBO Burgerschap betreft de subsidieperiode vanaf februari 2018. Vanaf dan vinden de activiteiten van het Kennispunt grotendeels plaats in de context van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021, die ten doel heeft om samen met de scholen het burgerschapsonderwijs in het mbo op een hoger plan te brengen

De onderzoeksaanpak bestond uit een combinatie van deskresearch, secundaire analyses en gesprekken. De doeltreffendheid van de subsidie is op twee niveaus onderzocht: 1) in hoeverre de beoogde activiteiten (output) zijn uitgevoerd (dankzij de subsidie) en 2) in hoeverre de beoogde effecten zijn bereikt (dankzij de subsidie). Doelmatigheid gaat over de verhouding tussen het resultaat en de kosten die dit met zich meebrengt, zowel in termen van geld als in termen van inspanningen. Ook de doelmatigheid is op twee niveaus onderzocht: 1) hoe verhouden de kosten en inspanningen zich ten opzichte van de output (activiteiten) en 2) de outcome (effecten)? Er is een duidelijke relatie met doeltreffendheid: iets wat niet doeltreffend is kan per definitie ook niet doelmatig zijn.

Doeltreffend in activiteiten, effectief in creëren randvoorwaarden voor kwaliteitsverbetering

De subsidie kan als doeltreffend kan worden beschouwd als het gaat om de output van het Kennispunt. De voorgenomen activiteiten zijn uitgevoerd en, als dat niet mogelijk was, adequaat vervangen. Beschikbare cijfers wijzen op een sterk groeiend aantal bezoekers van de website en van social media. Bijeenkomsten worden goed bezocht en positief gewaardeerd. En de activiteiten en werkwijze van het Kennispunt oogsten veel waardering binnen en buiten de mbo-scholen.

De vraag naar de doeltreffendheid in termen van effecten (outcome) is lastiger te beantwoorden. Objectieve meting van effecten, uitgedrukt in de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs, is niet mogelijk omdat de invloed van de activiteiten van het Kennispunt hierop niet is te isoleren van andere factoren. In de eerdere evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021 is geconcludeerd dat de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs in het mbo niet structureel is verbeterd. Het Kennispunt heeft volgens betrokkenen binnen en buiten de mbo-scholen wel bijgedragen aan het creëren van gunstige randvoorwaarden voor het verbeteren van de kwaliteit van dit onderwijs in de mbo-scholen; de activiteiten gericht op inspireren, kennis delen en professionaliseren hebben duidelijk meerwaarde. Dat dit tot nu toe niet heeft geleid tot een structurele verbetering wordt vooral geweten aan het als te vrijblijvend ervaren beleidskader. Een kanttekening bij het bereik van de activiteiten: het zijn vooral de voorlopers onder de docenten die worden bereikt.

Doelmatig in activiteiten, positieve indicaties voor doelmatigheid in effectiviteit

Het geheel aan activiteiten van het Kennispunt is binnen de begroting uitgevoerd, en er zijn geen signalen die wijzen op verspilling of onzorgvuldige besteding van middelen. Op basis daarvan concluderen we dat het Kennispunt wat betreft output doelmatig heeft gefunctioneerd.

Omdat de effecten van het Kennispunt op de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs niet eenduidig zijn vast te stellen is ook de vraag naar de verhouding tussen opbrengsten en kosten lastig te beantwoorden. Wel zien we dat van de activiteit waar de afgelopen jaren de hoogste kosten mee zijn gemoeid – het ontwikkelen van het instrument voor zelfevaluatie en de daarop gebaseerde gesprekken bij mbo-scholen – ook de grootste impact op de kwaliteit van het onderwijs wordt verwacht, onder meer omdat het ook scholen en teams bereikt die niet tot de voorlopers op dit gebied behoren en het een impuls kan geven aan het zicht op de kwaliteit en de kwaliteitszorg. In combinatie met de ervaren meerwaarde van de activiteiten en werkwijze van het Kennispunt komen we daarom tot een positief oordeel over de doelmatigheid van de subsidie op het vlak van outcome.

Advies: verlenging subsidie

We komen tot een advies om de subsidie te verlengen op basis van de volgende overwegingen:

- Scholen ervaren een toegevoegde waarde van het Kennispunt.
- Er zijn nog steeds grote kwaliteitsverschillen tussen scholen op het gebied van het burgerschapsonderwijs; de ondersteuningsbehoefte blijft bestaan.
- Continuering van de ondersteuning is van belang zodat er geen gat valt en het netwerk van contactpersonen burgerschap (aan de scholen) actief blijft.
- De ondersteuningsbehoefte van de scholen zal verder toenemen als er meer prioriteit aan het burgerschapsonderwijs wordt gegeven (door een mogelijk toekomstig minder vrijblijvend beleidskader).

Daarbij zijn een aantal aandachtspunten voor de toekomst:

- We adviseren om de inhoud, organisatie en werkwijze van de ondersteuning expliciet te relateren aan de beleidskoers voor het versterken van burgerschapsonderwijs in de komende jaren.
- Aanbodgerichte activiteiten blijven van belang, waarbij een meer proactieve werkwijze van het Kennispunt kan helpen om de achterblijvende mbo-scholen meer te bereiken.
- Vanuit enkele scholen bestaat behoefte aan een (leer)gemeenschap van docenten op het gebied van burgerschapsonderwijs. We raden aan om na te gaan of deze behoefte breder wordt gedragen en zo ja, hier invulling aan te geven.
- Voor een zo groot mogelijke bijdrage aan de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs is een tijdige en gedegen monitoring van belang van zowel de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs in het mbo als de (effecten van de) ondersteuning op dit gebied. Aan de basis hiervan ligt een heldere formulering van de doelstellingen van de voorgenomen activiteiten op het niveau van output en outcome.

Wat betreft de inrichting van de toekomstige ondersteuningsstructuur voor burgerschapsonderwijs geven we de volgende overwegingen mee:

- Er is met het Kennispunt veel knowhow en een goed functionerend netwerk opgebouwd en de werkwijze en activiteiten van het Kennispunt worden positief gewaardeerd door de mbo-scholen. Het is belangrijk dat deze 'verworvenheden' van de ondersteuning in het

mbo bij de inrichting van de toekomstige ondersteuningsstructuur blijven behouden en dat daarop kan worden voortgebouwd.

- Het mbo onderscheidt zich in een aantal belangrijke opzichten van het funderend onderwijs: wat betreft de aard en inrichting van het onderwijs, de studentenpopulatie, het wetenschappelijk kader en het scholenveld. Bij de toekomstige ondersteuningsstructuur moet een eigen aanpak en kleuring voor het mbo mogelijk blijven.
- Tegen de achtergrond van het streven naar efficiency en kennisdeling en het belang van een doorlopende leerlijn voor burgerschap is een structurele vorm van afstemming tussen de sectoren wenselijk. Het voorliggende onderzoek biedt onvoldoende basis voor uitspraken over de vorm van deze afstemming; we raden aan hiervoor een gedegen analyse te maken.
- Gelet op de positieve ervaringen in de afgelopen periode raden we aan om in de ondersteuningsstructuur een structurele lijn naar onderzoek en wetenschap, waaronder in elk de practoren burgerschap, te waarborgen.

1 Inleiding

Burgerschapsonderwijs in het mbo staat in het afgelopen decennium steeds sterker in de belangstelling. Maatschappelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen zoals radicalisering, aanslagen, polarisatie en nepnieuws leiden ertoe dat vanuit de samenleving en politiek nadrukkelijker een beroep op het mbo wordt gedaan om studenten te ondersteunen in hun ontwikkeling tot kritisch denkende, weerbare en verantwoordelijke burgers. Maar het blijkt voor mbo-scholen niet eenvoudig om burgerschap een volwaardige plek in het onderwijs te geven. In 2016 verschenen twee onderzoeksrapporten, van de Inspectie van het onderwijs¹ en van KBA Nijmegen en ResearchNed², waaruit naar voren kwam dat burgerschapsonderwijs in het mbo versterking behoeft. Mede naar aanleiding hiervan stelden het ministerie van OCW en de MBO Raad in 2017 gezamenlijk de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021³ op, met als doel om samen met de scholen het burgerschapsonderwijs in het mbo op een hoger plan te brengen. Het is een pakket aan maatregelen om scholen te ondersteunen bij het versterken van het burgerschapsonderwijs. Ze zijn geordend in zes actielijnen:

- 1 Onderzoek t.b.v. gemeenschappelijke uitgangspunten
- 2 Doorlopende leerlijn
- 3 Curriculumontwikkeling
- 4 Kwaliteitsborging
- 5 Professionalisering
- 6 Samenwerking met externe partijen

Bij de uitvoering werken het ministerie van OCW en de MBO Raad samen. Daarbij heeft het ministerie de verantwoordelijkheid voor de actielijnen 1 en 2, en de MBO Raad voor de overige actielijnen. Voor de uitvoering heeft de MBO Raad het Kennispunt MBO Burgerschap ingericht, te beschouwen als de opvolger van het eerdere Netwerk burgerschap mbo.

De Burgerschapsagenda mbo 2017-2021 heeft een looptijd van ruim 4 jaar, van oktober 2017 tot en met december 2021. De burgerschapsagenda is geëvalueerd door KBA Nijmegen, het rapport verscheen in augustus 2021⁴.

1.1 Subsidiëring van het Kennispunt MBO Burgerschap

Eind 2014 ontstond vanuit een spontaan initiatief het Netwerk burgerschap mbo, gericht op het delen van kennis en ervaring op het gebied van burgerschapsonderwijs. Hiertoe ontplooidde het Netwerk burgerschap mbo de volgende activiteiten:

- Een website met informatie: www.burgerschapmbo.nl.
- Twee keer per jaar netwerkbijeenkomsten in de regio's noord, midden en zuid.
- Eén keer per jaar een landelijke studiedag.

1 Inspectie van het Onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

2 Elfering, Den Boer en Tholen (2016). *LOB en burgerschap in het mbo. Eindrapport*. Nijmegen: KBA Nijmegen / ResearchNed.

3 MBO Raad & Ministerie van OCW. *Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. Een impuls voor burgerschapsonderwijs*. Woerden: MBO Raad / Den Haag: Ministerie van OCW.

4 Den Boer en Leest (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. Nijmegen: KBA Nijmegen.

- Vijf keer per jaar een nieuwsbrief.
- Themabijeenkomsten naar behoefte/actualiteit.⁵

Vanaf 1 januari 2016 is het netwerk doorontwikkeld onder verantwoordelijkheid van de MBO Raad en met financiering van het ministerie van OCW⁶. Vanaf het schooljaar 2018/2019 verandert de naam in Kennispunt MBO Burgerschap. Het Kennispunt zet de activiteiten van het Netwerk voort, daarnaast worden de werkzaamheden substantieel uitgebreid in het kader van de uitvoering van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. De eerste subsidieaanvraag voor de activiteiten van het Kennispunt MBO Burgerschap dateert van 7 september 2017; op 22 februari 2018 verleent het ministerie van OCW per brief de gevraagde subsidie, die betrekking heeft op de periode oktober 2017-december 2021 (de looptijd van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021)⁷. In de periode die daarop volgt, wordt het subsidiebedrag diverse keren gewijzigd en verhoogd, voor het laatst op 3 december 2021. In totaal zijn in deze periode 8 subsidiebeschikkingen per brief kenbaar gemaakt⁸. In deze evaluatie van het Kennispunt MBO Burgerschap worden alle subsidiebeschikkingen vanaf 22 februari 2018 betrokken. Voor dit startpunt is gekozen omdat de activiteiten van het Kennispunt vanaf die datum substantieel verschillen van de voorgaande periode (namelijk in de context van de burgerschapsagenda).

De subsidie voor het Kennispunt loopt op 31 december 2021 af. Omdat betrokken partijen tijdig willen afwegen of een vervolgsubsidie wenselijk is en, zo ja, hoe deze eruit zou moeten zien, wordt deze evaluatie conform de subsidievoorwaarden uitgevoerd. Op basis hiervan en andere relevante informatie wordt ook een advies opgesteld over een mogelijk vervolg van de subsidie. Het resultaat van dit onderzoek dient daarmee behalve als een reflectie op de subsidie in de afgelopen periode ook als een onderbouwing van de besluitvorming over de gewenste ondersteuning voor burgerschapsonderwijs in het mbo in de komende jaren.

1.2 Onderzoeksvraag en onderzoeksplan

De hoofdvraag in dit onderzoek luidt: 'Heeft het Kennispunt MBO Burgerschap de doelstellingen uit de subsidieverlening behaald? Zo ja, in welke mate? Zo niet, waarom niet?'

Het onderzoek kijkt naar zowel de doeltreffendheid als de doelmatigheid van het Kennispunt. Het evalueren van de doeltreffendheid van de subsidie is gericht op het bepalen van de mate waarin de doelstellingen dankzij de inzet van de subsidie worden gerealiseerd. Bij het evalueren van de doelmatigheid gaat het om de vraag in hoeverre de kosten in verhouding staan tot het bereiken van de doelstellingen.

Voor het bepalen van de doeltreffendheid en doelmatigheid is het van belang onderscheid te maken tussen doelstellingen op het vlak van de 'output' en de 'outcome'. Zo zijn er output-doelstellingen geformuleerd over het aantal activiteiten dat jaarlijks wordt georganiseerd, kennisproducten die worden opgeleverd of doelgroepen die worden bereikt. Outcome-doelstellingen liggen op het vlak van de beoogde effecten, zoals het verhogen van de kwaliteit van het onderwijs.

De doeltreffendheid van de subsidie kan ook op deze twee niveaus worden bepaald: 1) in hoeverre de activiteiten (output) zijn uitgevoerd (dankzij de subsidie) en 2) in hoeverre de beoogde effecten zijn bereikt (dankzij de subsidie). Doeltreffendheid zegt (alleen) iets over de mate waarin

5 Bron: https://www.mboraad.nl/sites/default/files/documents/factsheet_burgerschap.pdf

6 De subsidiebeschikking dateert van 11 februari 2016.

7 Verlening subsidie Netwerk burgerschap periode 1 oktober 2017 t/m 31 december 2021, brief van het Ministerie van OCW d.d. 22 februari 2018, zaaknummer 1294766.

8 De laatste van deze brieven, 8e wijziging subsidie "budget neutrale verleningsaanvraag project Burgerschapsagenda" (3 december 2021) bevat een overzicht van de acht beschikkingsbrieven en de daarin genoemde subsidiebedragen.

een beoogd doel bereikt wordt, onafhankelijk van de inspanningen die dat kost. Het gaat erom of de resultaten in lijn zijn met wat er beoogd is. Doelmatigheid is een complexer begrip, want dat gaat om de verhouding tussen het resultaat en de kosten die dit met zich meebrengt, zowel in termen van geld als in termen van inspanningen. Er is wel een duidelijke relatie met doeltreffendheid: iets wat niet doeltreffend is kan per definitie ook niet doelmatig zijn. Net als bij de evaluatie van de doeltreffendheid kijken we ook bij de evaluatie van de doelmatigheid naar output en outcome: hoe verhouden de kosten en inspanningen zich ten opzichte van de output (activiteiten) en de outcome (effecten)?

De onderzoeksaanpak bestaat uit een combinatie van deskresearch, secundaire analyses en gesprekken. De volgende onderzoeksactiviteiten zijn uitgevoerd:

- Het verzamelen en analyseren van documenten die betrekking hebben op de subsidieaanvraag en op de activiteiten van het Kennispunt: subsidiebeschikkingen, een tussentijdse verantwoordingsrapportage uit 2019, evaluaties van activiteiten, verslagen van bijeenkomsten. Deze documenten zijn aangevuld met vier gesprekken met betrokkenen bij de subsidieaanvraag (MBO Raad, Kennispunt) en de subsidiebeschikkingen (Ministerie van OCW).;
- Het opvragen en analyseren van cijfers over het bezoek van de website van het Kennispunt en van social media kanalen, en over geabonneerden op de nieuwsbrief van het Kennispunt. De cijfers hebben betrekking op de periode 2018-2021;
- Een secundaire analyse op verslagen van gesprekken met coördinatoren en docenten burgerschap van 31 mbo-scholen. Deze gesprekken zijn gevoerd in het kader van de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021⁹, die in de zomer van 2021 is afgerond. Voor deze evaluatie van het Kennispunt zijn aanvullend nog twee gesprekken gevoerd met coördinatoren burgerschap van mbo-scholen.
- Een analyse van verslagen van gesprekken met landelijke stakeholders. Het gaat in totaal om 15 gespreksverslagen, waarvan er tien zijn gemaakt in het kader van de evaluatie van de Burgerschapsagenda. Voor deze evaluatie van het Kennispunt zijn vijf extra gesprekken met landelijke stakeholders gevoerd. De 15 gesprekken zijn gevoerd met practoren (5), organisaties rondom maatschappelijke thema's (3), vertegenwoordigers van wetenschap en onderzoek (4) en belangenbehartigende organisaties (3).

In bijlage 1 worden de gebruikte databronnen gedetailleerder beschreven.

1.3 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk van dit rapport beschrijven we de doeltreffendheid van het Kennispunt MBO Burgerschap. Centraal in dit hoofdstuk staan de activiteiten die zijn voorgenomen en uitgevoerd en de effecten ervan. In hoofdstuk 3 gaan we in op de doelmatigheid van het Kennispunt. Aan de orde komen onder meer de kosten van de activiteiten, en de verhouding tussen kosten en opbrengsten. In hoofdstuk 4 formuleren we de conclusies en een advies over de toekomst van de subsidie voor het Kennispunt.

9 Den Boer en Leest (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. Nijmegen: KBA Nijmegen.

2 Doeltreffendheid

Het evalueren van de *doeltreffendheid* van de subsidie aan het Kennispunt MBO Burgerschap is gericht op het bepalen van de mate waarin de doelstellingen dankzij de inzet van de subsidie worden gerealiseerd. Daarbij maken we onderscheid tussen doelstellingen op het vlak van de 'output' en de 'outcome'.

- Output-doelstellingen hebben bijvoorbeeld betrekking op het aantal activiteiten dat wordt georganiseerd, kennisproducten die worden opgeleverd of doelgroepen die worden bereikt.
- Outcome-doelstellingen liggen op het vlak van de beoogde effecten, zoals het verhogen van de kwaliteit van het onderwijs.

Om uitspraken te doen over de doeltreffendheid van de subsidie beantwoorden hebben we allereerst een analyse gemaakt van de subsidieaanvraag van het Kennispunt MBO Burgerschap (voorgenomen activiteiten en doelstellingen) en van de tussentijdse verantwoording van de activiteiten door het Kennispunt die betrekking heeft op de jaren 2018 en 2019 (uitgevoerde activiteiten). Voor de jaren 2020 en 2021 zijn bij het Kennispunt gegevens opgevraagd en zijn gesprekken gevoerd met betrokkenen. Op basis van deze bronnen kon de vraag worden beantwoord in welke mate voorgenomen activiteiten zijn uitgevoerd.

Op basis van een analyse van gesprekken met coördinatoren burgerschapsonderwijs van mbo-scholen en met landelijke stakeholders zijn ervaringen met de (effecten van de) activiteiten en de werkwijze van het Kennispunt in kaart gebracht. Het betreft gesprekken die zijn gevoerd in het kader van de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. Ook is een aantal aanvullende gesprekken gevoerd (zie bijlage 1 voor een lijst van geïnterviewden).

2.1 Output

In deze paragraaf gaan we eerst in op de vraag in welke mate de activiteiten die zijn voorgenomen in de subsidieaanvraag ook daadwerkelijk tot uitvoering zijn gebracht. Vervolgens beschrijven we enkele van deze activiteiten, waarbij de werkwijze en de ervaringen van gebruikers aan bod komen. We hanteren daarbij een indeling naar type activiteiten: communicatie, kennisdeling, instrumenten en overlegstructuren. Tot slot gaan we in op de ervaringen van gebruikers van de activiteiten met de werkwijze van het Kennispunt.

Voorgenomen en uitgevoerde activiteiten

Het Kennispunt heeft in de periode 2017-2021 een groot aantal activiteiten georganiseerd en uitgevoerd.¹⁰ Uitgangspunt hierbij waren de beoogde activiteiten en producten die in de subsidieaanvraag zijn opgenomen. Deze zijn in de meeste gevallen uitgevoerd zoals beoogd. Vanwege de coronapandemie hebben sommige activiteiten later of in een andere vorm plaatsgevonden. Zo zijn geplande regionale bijeenkomsten noodgedwongen omgezet in online bijeenkomsten. De studiedag van 2020 is uitgespreid over verschillende online sessies en er is een vijftal online talkshows geweest waarin steeds een van de proctoraten op het gebied van burgerschap centraal

¹⁰ Meer informatie over voorgenomen en uitgevoerde activiteiten en resultaten daarvan is opgenomen in bijlage 2 bij dit rapport.

stond. Ook om andere redenen zijn sommige activiteiten niet uitgevoerd zoals beoogd. Een servicedocument gericht op het vastleggen van de inspanningsverplichting van studenten in de onderwijs- en examenregeling (OER) of studiegids is bijvoorbeeld niet van de grond gekomen; er zijn onvoldoende goede voorbeelden gevonden om dit document te vullen. Ook hier zijn vervangende activiteiten uitgevoerd, in dit geval in de vorm van drie factsheets. In algemene zin wordt vanuit het Kennispunt aangegeven dat de activiteiten deels een vraaggericht karakter hebben en bij deze activiteiten zijn de concrete werkzaamheden moeilijker vooraf te voorspellen. Vaak leidt dit tot extra acties. Een voorbeeld is het instrument voor zelfevaluatie (zie verderop in deze paragraaf onder het kopje 'instrumenten'). In de gesprekken die in het kader hiervan zijn gevoerd kwamen goede voorbeelden boven tafel die vervolgens zijn gedeeld in bijeenkomsten met de contactpersonen van het Kennispunt. Ook zijn scholen die een vraag of probleem hadden gekoppeld aan scholen die voor deze vraag of het probleem een antwoord hadden gevonden.

Communicatie

De bezoekersaantallen van de website en de social media kanalen en het aantal aanmeldingen van de nieuwsbrief van het Kennispunt laten een stijgende trend zien.

- Het aantal bezoekers van de website van het Kennispunt neemt elk jaar toe: van bijna 26.000 in 2018 naar ruim 38.000 in 2019 en bijna 50.000 in 2020. Ook het aantal nieuwe bezoekers stijgt elk jaar.
Uit de evaluatie van de burgerschapsagenda komt naar voren dat de website vooral wordt bezocht door docenten die burgerschap als enige vak of als hoofdvak geven. Docenten die burgerschap 'erbij doen' (nevenvak) bezoeken de website veel minder.
- Tussen 2018 en 2021 is het aantal bezoekers van social media kanalen fors toegenomen, van circa 24.000 in 2018 naar bijna 53.000 in december 2021. Vooral via Facebook en LinkedIn weten gebruikers het Kennispunt vaak te vinden.
- In januari 2017 begon het Kennispunt (destijds nog onder de naam Netwerk Burgerschap MBO) met een nieuwsbrief, gericht aan 456 adressen. Sindsdien is het aantal adressen elk jaar sterk gestegen, en in een steeds sneller tempo. In oktober 2021 waren er 2.721 aanmeldingen voor de nieuwsbrief.

De website van het Kennispunt is het platform waar alle kennis wordt verzameld en gedeeld en waar alle activiteiten worden getoond die het Kennispunt zelf organiseert of die door relevante maatschappelijke organisaties worden aangeboden.

De coördinatoren burgerschapsonderwijs van de mbo-scholen zijn in het algemeen goed te spreken over de website van het Kennispunt en vinden die bovendien van groot belang. Voor henzelf en voor ervaren docenten met een voortrekkersrol, omdat ze daarmee op de hoogte blijven van actuele ontwikkelingen op het gebied van burgerschap: beleid, materialen, bijeenkomsten etc. En voor startende docenten omdat alle informatie op één plek toegankelijk wordt gemaakt. Dat geeft houvast.

Bij de evaluatie van de burgerschapsagenda is een enquête gehouden onder docenten burgerschap. Daaruit blijkt dat docenten die de website van het Kennispunt wel eens hebben bezocht in het algemeen positief oordelen over de inhoud, gebruikersvriendelijkheid, overzichtelijkheid, actualiteit en – in iets mindere mate – vormgeving van de site.

Kennisdeling

Kennisdeling krijgt in de activiteiten van het Kennispunt op verschillende manieren vorm: de jaarlijkse landelijke studiedag, (online) bijeenkomsten, webinars, podcasts en daarnaast ook cursussen en trainingen zoals het train-de-trainer project. Daarnaast beantwoorden medewerkers van

het Kennispunt vragen of verwijzen ze door naar andere instanties met specifieke expertise op het betreffende terrein.

Uit de evaluatie van de burgerschapsagenda komt naar voren dat coördinatoren burgerschapsonderwijs van mbo-scholen - afgezien van de website en het nog te bespreken instrument voor zelfevaluatie - deze activiteiten in het teken van professionalisering en informatie-uitwisseling het vaakst spontaan associëren met het Kennispunt en hoog waarderen. Ze zijn niet alleen belangrijk in verband met het informatieve gehalte en om geïnspireerd te raken, maar evenzeer vanwege de contacten. Wel is het zo dat met deze activiteiten naar hun inschatting vooral de voorlopers onder de docenten worden bereikt. De beperkingen als gevolg van de coronapandemie zijn goed opgevangen in de vorm van online bijeenkomsten, webinars, podcasts etc.

Uit eigen evaluaties van de landelijke studiedag door het Kennispunt blijkt dat deze goed worden bezocht en de evaluaties bevestigen dat de studiedagen hoog worden gewaardeerd¹¹.

Instrumenten

Het Kennispunt heeft de afgelopen jaren diverse instrumenten ontwikkeld of laten ontwikkelen. Een voorbeeld daarvan is de curriculumplanner, een tool waarmee onderwijsteams de visie op burgerschapsonderwijs stapsgewijs kunnen vertalen naar het curriculum. Een vrij recente toevoeging aan de 'gereedschapskist' van het Kennispunt is het instrument voor zelfevaluatie. Het instrument omvat online vragenlijsten waarmee de huidige en gewenste situatie op het gebied van burgerschapsonderwijs in kaart worden gebracht. Het instrument neemt een aparte positie in binnen het arsenaal aan activiteiten omdat het Kennispunt zogenaamde BoB-gesprekken (Burgerschap op Bezoek) voert met vertegenwoordigers van alle scholen die de vragenlijst hebben ingevuld. Deze actieve benadering van scholen heeft tot nu toe bij 52 scholen plaatsgevonden. Dit betekent dat met deze activiteit ook scholen worden bereikt die niet tot de voorlopers behoren. De ervaringen van de coördinatoren burgerschapsonderwijs van de mbo-scholen met het instrument voor zelfevaluatie en de BoB-gesprekken zijn positief: de school krijgt een spiegel voorgehouden, het kan bijdragen aan de kwaliteitsborging – in enkele scholen heeft het College van Bestuur bepaald dat elk team de vragenlijst gaat invullen - en aan het verstevigen van de contacten tussen de school en het Kennispunt. Het invullen van het instrument vraagt echter wel een inspanning van de teams. Het is belangrijk dat goed wordt nagedacht over het moment waarop de zelfevaluatie wordt ingezet en hoe het wordt ingebed in een breder traject. Vooral bij teams waar het burgerschapsonderwijs nog in de kinderschoenen staat, zou het onderdeel kunnen zijn van een ontwikkelproces waarin ze ook ondersteuning krijgen, zodat het invullen geen eenzijdige inspanning is van het team is.

Overlegstructuren

Het Kennispunt heeft in de afgelopen jaren een netwerk van contactpersonen bij de mbo-scholen opgebouwd. Aanvankelijk betrof het één contactpersoon per school, maar mettertijd is het aantal contactpersonen uitgebreid. De reden daarvoor is dat mbo-scholen grote organisaties zijn en dat bij veel scholen niet één contactpersoon overzicht heeft over de hele school. Met meer contactpersonen is het mogelijk om dieper door te dringen in de scholen, bijvoorbeeld op het niveau van locaties. De communicatie met de contactpersonen burgerschap verloopt behalve via bijvoorbeeld de nieuwsbrieven ook via regionale bijeenkomsten. Tijdens de coronapandemie hebben deze online plaatsgevonden, waardoor enerzijds het regionale karakter wat verdween maar anderzijds deelname laagdrempeliger werd. Er is verder een klankbordgroep waarin ook

¹¹ Zie voor meer gedetailleerde informatie bijlage 2, activiteit 2.

docenten/contactpersonen burgerschap zitting hebben. De leden worden geraadpleegd en om advies gevraagd bij activiteiten/bijeenkomsten die het Kennispunt organiseert. Boven het Kennispunt 'hangt' een stuurgroep die is samengesteld uit de voorzitter van de MBO Raad, een bestuurslid van de MBO Raad met burgerschap in de portefeuille, vertegenwoordigers van het ministerie van OCW en van JOB, en bestuurders van vijf mbo-scholen.

Werkwijze van het Kennispunt

De volgende trefwoorden gebruiken coördinatoren burgerschap van mbo-scholen en landelijke stakeholders om de werkwijze en rol van het Kennispunt te omschrijven: hands on, goed bereikbaar, schakelen tussen verschillende niveaus (docenten, beleidsmedewerkers, besturen), spin in het web. Landelijke stakeholders, in het bijzonder organisaties die maatschappelijke thema's behartigen, wijzen op de rol van het Kennispunt als schakel naar de mbo-scholen. Deze organisaties hebben activiteiten en producten ontwikkeld gericht op mbo-studenten en -docenten en bij het onder de aandacht brengen hiervan speelt het Kennispunt een waardevolle rol als intermediair en samenwerkingspartner. Voor practoren burgerschap vormen de website en de activiteiten van het Kennispunt een podium om onderzoeksresultaten en inzichten te delen. Zij worden regelmatig betrokken bij studiedagen, webinars, digitale talkshows etc. en brengen daar hun expertise en inzichten in. De samenwerking tussen de practoren en het Kennispunt wordt door beide partijen als een win-win situatie ervaren, en deze ervaring wordt gedeeld vanuit de mbo-scholen. Door hun onderzoek dragen de practoren bij aan kennisontwikkeling, ook buiten de mbo-scholen waaraan zij zijn verbonden. Daarbij speelt de betrokkenheid bij de activiteiten van het Kennispunt ook een rol.

Landelijke stakeholders en coördinatoren burgerschapsonderwijs van mbo-scholen zijn eensgezind in hun opvatting dat de ondersteuning door het Kennispunt voorziet in een behoefte en moet doorgaan. Het Kennispunt draagt ertoe bij dat burgerschap op de agenda en op de radar blijft, het houdt de aandacht levend. De meerwaarde betreft zowel de website en de functie van het Kennispunt als kennisbank als de door het Kennispunt georganiseerde activiteiten zoals in het kader van professionalisering, kennisdeling en kwaliteitsborging. Uit de gevoerde gesprekken ten behoeve van deze evaluatie en in het kader van de evaluatie van de burgerschapsagenda komt naar voren dat het belang van burgerschapsonderwijs door maatschappelijke ontwikkelingen naar verwachting alleen maar zal toenemen; bovendien komen er voortdurend nieuwe docenten bij die weer behoefte hebben aan kennis en professionalisering. De verwachting is ook dat het bereik en de impact van het Kennispunt zullen toenemen als het beleidskader voor burgerschapsonderwijs minder vrijblijvend wordt. Het wordt dan manifest dat er voor scholen veel werk aan de winkel is, met een grotere behoefte aan informatie, professionalisering en uitwisseling als gevolg.

Bij de positieve waardering van de werkwijze en activiteiten van het Kennispunt worden ook enkele kanttekeningen geplaatst. De meest genoemde is dat het Kennispunt vooral de voorhoede onder de docenten – en ook beleidsmedewerkers van mbo-scholen - bereikt, dat wil zeggen geïnteresseerde docenten die 'iets van hun vak willen maken' en zichzelf en het vak willen blijven ontwikkelen. Niet-geïnteresseerde docenten worden in veel mindere mate bereikt. Deze docenten zijn minder uit zichzelf geneigd om initiatieven te nemen om het burgerschapsonderwijs te verbeteren, te actualiseren of te laten aansluiten op de leefwereld van de doelgroep, zijn (daarom) ook minder vaak op zoek naar informatie en inspiratie bij de site van het Kennispunt en nemen minder deel aan activiteiten die worden georganiseerd. Zij worden hier ook niet toe geprikkeld omdat er door veel scholen en van buitenaf weinig eisen aan het burgerschapsonderwijs worden gesteld.

Sommige scholen zien, naast de faciliterende rol die het Kennispunt nu vervult, graag ook een meer proactieve en activerende of adviserende rol. Dat zou de impact van het Kennispunt op de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs kunnen vergroten. Daarnaast geven enkele coördinatoren burgerschap aan dat zij behoefte hebben aan een (leer)gemeenschap voor docenten burgerschap in het mbo. Hierbij zou het Kennispunt ook een rol kunnen spelen.

In het tussenrapport waarin verantwoording wordt afgelegd over de periode tot 2019 benoemt het Kennispunt zelf ook het selectieve bereik van haar activiteiten. “Voor de scholen die aan de slag willen, die burgerschapsonderwijs belangrijk vinden en het zien als kans, biedt het Kennispunt MBO Burgerschap inmiddels informatie, instrumenten en inspiratie. Maar hoe bereiken we de scholen (of afdelingen binnen scholen) waar burgerschapsonderwijs geen prioriteit heeft?” Het Kennispunt ziet het eerder in deze paragraaf genoemde instrument voor zelfevaluatie en de daarop gebaseerde gesprekken met scholen als een kans om ook de ‘achterblijvende’ scholen te bereiken¹².

2.2 Outcome

Outcome heeft betrekking op effecten. De vraag in hoeverre de subsidie aan het Kennispunt MBO Burgerschap doeltreffend is, in termen van een positief effect op de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs in het mbo, is om verschillende redenen lastig te beantwoorden. Op de eerste plaats is het niet goed mogelijk om deze effecten objectief te meten omdat onderwijskwaliteit afhankelijk is van een groot aantal factoren waarbij de activiteiten van het Kennispunt niet zijn te isoleren. Aanknopingspunten voor uitspraken over de outcome van het Kennispunt liggen in de inschattingen van betrokkenen bij burgerschapsonderwijs. In deze evaluatie en in de evaluatie van de burgerschapsagenda zijn dat met name docenten, coördinatoren burgerschapsonderwijs van mbo-scholen en landelijke stakeholders. Hebben de activiteiten van het Kennispunt volgens hen bijgedragen aan een hoger kwaliteitsniveau van burgerschapsonderwijs in mbo-scholen? De bevindingen wijzen in twee richtingen.

Aan de ene kant wordt in het rapport van de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021 geconcludeerd dat onder invloed van deze burgerschapsagenda de aandacht voor burgerschapsonderwijs in het mbo weliswaar is toegenomen, maar dat de kwaliteit ervan niet structureel is verbeterd¹³. Belangrijke knelpunten die aanleiding vormden tot de lancering van de burgerschapsagenda in 2017, zijn in 2021 nog steeds van toepassing:

- grote verschillen in kwaliteit van het burgerschapsonderwijs tussen en binnen scholen, waarbij deze kwaliteit deels onder de maat wordt geacht;
- onvoldoende grip op de onderwijskwaliteit; in de kwaliteitsborging van mbo-scholen speelt burgerschapsonderwijs doorgaans geen rol van betekenis;
- grote verschillen in de toerusting van burgerschapsdocenten.

Ook geven mbo-docenten in grote meerderheid aan dat de activiteiten van het Kennispunt, dat de burgerschapsagenda in belangrijke mate uitvoert, niet (49%) of in geringe mate (40%) hebben bijgedragen aan het versterken van het burgerschapsonderwijs dat zij verzorgen.

Hiertegenover staan bevindingen zoals in de vorige paragraaf beschreven: een grote waardering voor de activiteiten en werkwijze van het Kennispunt, waarvan een duidelijke meerwaarde wordt ervaren. Dit geldt ook voor de coördinatoren burgerschapsonderwijs van de mbo-scholen, die als

12 Kennispunt MBO Burgerschap (2019). *Tussentijdse rapportage subsidie netwerk burgerschap 2017-2021*. Zaaknummer 105033 (oud 1294766). Woerden: Kennispunt MBO Burgerschap.

13 Den Boer en Leest (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. Nijmegen: KBA Nijmegen.

een linking pin binnen hun school fungeren. De activiteiten van het Kennispunt, gericht op inspireren, informeren en professionaliseren, dragen bij aan het creëren van randvoorwaarden voor het versterken van het burgerschapsonderwijs in de scholen. Dat dit tot nu toe maar in een beperkt deel van de scholen tot een structurele verhoging van de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs heeft geleid, wordt vooral geweten aan het als te vrijblijvend ervaren beleidskader, waardoor burgerschapsonderwijs in de praktijk te weinig prioriteit krijgt. Hierop heeft het Kennispunt geen invloed, het is voor de doeltreffendheid in termen van outcome te beschouwen als een externe belemmerende factor. Deze bevindingen geven een positiever beeld over het bereiken van effecten voor zover die binnen de mogelijkheden van het Kennispunt liggen. In lijn met dit beeld stellen enkele landelijke stakeholders dat het zonder de activiteiten van het Kennispunt in sommige scholen slechter zou zijn gesteld met het burgerschapsonderwijs. De aandacht hiervoor bereikte bij de start van de burgerschapsagenda een piek en de activiteiten van het Kennispunt hebben ertoe bijgedragen dat deze in de betreffende scholen niet of in mindere mate is ingezakt. Een kanttekening bij dit beeld is in de vorige paragraaf al benoemd: de constatering dat het Kennispunt tot nu toe vooral de geïnteresseerde en bevroegen docenten heeft bereikt.

3 Doelmatigheid

De hoofdvraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: 'In hoeverre is de subsidietoekenning en de daarmee samenhangende uitgaven doelmatig?' Om die vraag te beantwoorden kijken we eerst naar de kosten van de activiteiten die het Kennispunt MBO Burgerschap heeft uitgevoerd en vervolgens naar de verhouding tussen kosten en opbrengsten.

3.1 Kosten

Onderstaande tabel laat zien welke kosten zijn gemoeid met de subsidie van het Kennispunt MBO Burgerschap in de periode 2018-2021¹⁴. In totaal gaat het om een bedrag van € 1.922.886,86, dit komt neer op bijna € 500.000 per jaar. De titel van de activiteit in de tweede kolom van de tabel is overgenomen uit de subsidieaanvragen. Omdat die titels niet altijd aangeven waar de activiteit op betrekking heeft, is de kolom 'toelichting' toegevoegd. In bijlage 2 van dit rapport worden de activiteiten uitgebreider beschreven. De kolom 'subsidiebedrag' verwijst zowel naar het gevraagde als het toegekende bedrag, m.a.w. de aangevraagde subsidies zijn gehonoreerd.

nr.	Titel activiteit	Toelichting	Subsidiebedrag
1	Verlenging Netwerk burgerschap mbo		530.338,16
2	Extra activiteiten in kader van burgerschapsagenda		866.450,08
3	Organiseren van 75 vrijheidslezingen		49.974,50
4	Uitbreiding informatievoorziening naar scholen	N.a.v. expliciete aandacht voor diversiteit in kwalificatie-eisen burgerschap in 2019	119.968,00
5	Uitbreiding Burgerschap 2020	Diversiteitskaart en instrument voor zelfevaluatie	119.982,50
6	Onderzoek Burgerschapsagenda en Kwaliteitsverbetering		138.731,47
7	Aanvullende activiteiten	Administratieve kwestie; betreft correctie voor eerdere fout bij toekenning subsidie	50.967,65
8	Praktijkuitvoering	Activiteiten in kader van Prinsjesburger en lesmateriaal over mensenrechten	46.474,50
Totaal			1.922.886,86

Met de verlenging van de subsidie aan het voormalige Netwerk burgerschap mbo (activiteit 1) en de activiteiten van het Kennispunt in het kader van de burgerschapsagenda (activiteit 2) zijn de grootste subsidiebedragen gemoeid. Beide zijn feitelijk een cluster van ongelijksoortige activiteiten. Zo vallen onder de vlag van de burgerschapsagenda uiteenlopende activiteiten gericht op

¹⁴ Zoals aangegeven in de inleiding van dit rapport, gaat het in totaal om acht subsidiebeschikkingen, de eerste dateert van 22 februari 2018, de laatste van 3 december 2021.

visie, curriculum, kwaliteitszorg en professionalisering. Omdat het subsidiebedrag niet is gespecificeerd naar deze afzonderlijke activiteiten¹⁵, is op basis van de subsidieaanvraag niet te zeggen welke activiteiten het meest kosten. Desgevraagd wordt vanuit het Kennispunt aangegeven dat in de afgelopen twee jaar het instrument voor zelfevaluatie (activiteit 5) de grootste kostenpost vormde. Het bouwen, testen en onderhouden van het instrument en de constructie van vragenlijsten was duur, en dat geldt ook voor de BoB-gesprekken (Burgerschap op Bezoek) die het Kennispunt op basis van de ingevulde vragenlijsten voerde bij 52 mbo-scholen (personele kosten). Het ontwikkelen van de online cursus kritische denkvaardigheden (een van de activiteiten onder 2) is een voorbeeld van een activiteit die in vergelijking hiermee beduidend minder kosten met zich mee bracht.

Als we kijken naar het geheel aan activiteiten die het Kennispunt in de subsidieperiode uitvoerde, kunnen we constateren dat geen sprake is van overschrijding van het subsidiebedrag. Het afgelopen jaar is sprake van een onderbesteding als gevolg van de coronapandemie. Hierdoor moesten fysieke regionale bijeenkomsten worden omgezet in online bijeenkomsten, die minder kosten met zich meebrachten. Ook de bijeenkomsten van de klankbordgroep vonden online plaats, waardoor deelnemers geen reiskosten declareerden. Het niet bestede geld wordt gebruikt voor een budgetneutrale verlenging van de subsidie voor het Kennispunt in de eerste drie maanden van 2022.

Een financiële verantwoording vindt plaats uiterlijk twee maanden nadat het project is afgesloten, dat betekent in de eerste maanden van 2022. Hierdoor, en omdat de kosten in de subsidieaanvraag deels niet op het niveau van afzonderlijke activiteiten maar op een hoger aggregatieniveau zijn gepresenteerd, is het in het kader van deze evaluatie niet mogelijk om op het niveau van afzonderlijke activiteiten aan te geven of sprake is geweest van onder- of overbesteding van middelen. In hoofdstuk 2 is aangegeven dat een groot deel van de activiteiten volgens plan is verlopen, maar dat geldt om verschillende redenen – waaronder de coronapandemie – niet voor alle activiteiten. Bij een deel van de activiteiten zullen de kosten dan ook hoger of lager zijn uitgevallen dan gedacht. Omdat activiteiten die niet of in gewijzigde vorm zijn uitgevoerd zijn ‘gecompenseerd’ met andere activiteiten, is geen sprake van een problematische situatie. Het is deels ook eigen aan de vraaggestuurde werkwijze bij een aantal van de uitgevoerde activiteiten.

Een contra-indicatie voor doelmatigheid is de situatie dat gesubsidieerde activiteiten ook zonder subsidie zouden zijn uitgevoerd. Het betreft een hypothetische situatie en daarom is het lastig te beantwoorden of hiervan sprake is. Maar gelet op de aard van de activiteiten (schooloverstijgend) kunnen we ervan uitgaan dat een dergelijke situatie niet aan de orde is. Ook wordt vanuit scholen en landelijke stakeholders aangegeven dat zonder het Kennispunt activiteiten niet tot stand zouden zijn gekomen en dat de verbindende en centrale rol (‘spin in het web’) die het Kennispunt vervult meerwaarde heeft. We beschouwen de subsidie daarom in dit opzicht als doelmatig.

3.2 Verhouding tussen kosten en opbrengsten

In hoeverre staan de kosten (subsidiebedrag) in verhouding tot de opbrengsten? Bij de beantwoording van de vraag maken we weer onderscheid tussen output en outcome.

¹⁵ De kosten voor de activiteiten onder 1. en 2. zijn in de subsidieaanvraag wel gespecificeerd naar personele kosten, uitgesplitst naar functiecategorie, en materiële kosten (uitgesplitst naar type materiële kosten).

Uit hoofdstuk 2 bleek dat de activiteiten (output) grotendeels zijn uitgevoerd zoals gepland en begroot. De voorgaande paragraaf wees uit dat de activiteiten (in totaal) binnen de budgetten zijn uitgevoerd. Verder zijn er geen signalen dat sprake is van verspilling of van onzorgvuldige besteding van middelen. Op basis van een combinatie van deze bevindingen kan gesteld worden dat wat betreft output de kosten en opbrengsten in verhouding zijn, en de subsidie dus doelmatig is.

Als het gaat om 'outcome' (effecten op de kwaliteit van burgerschapsonderwijs) is het lastiger een uitspraak te doen over doelmatigheid. Zoals aangegeven in paragraaf 2.2, is de outcome zelf op dit moment niet eenduidig in kaart te brengen. Enerzijds dragen de activiteiten van het Kennispunt bij aan de toegenomen aandacht voor burgerschap in het mbo in de afgelopen jaren, hebben ze duidelijk meerwaarde voor scholen en docenten die van de diensten gebruik maken en helpen ze bij het creëren van randvoorwaarden voor het verhogen van de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs. Anderzijds is de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs niet over de hele linie structureel verbeterd en verschilt die sterk tussen en binnen scholen. Omdat de opbrengsten niet eenduidig kunnen worden vastgesteld, geldt hetzelfde voor de doelmatigheid op outcome-niveau. Dit heeft, zoals eerder beschreven, vooral te maken met het ontoereikende beleidskader en de onvoldoende urgentie bij een deel van de scholen. Ook het Kennispunt zelf kan de doeltreffendheid en (daarmee) doelmatigheid van haar activiteiten vergroten door sterker in te zetten op het bereiken van volgers en achterblijvers onder de mbo-scholen en docenten.

In de vorige paragraaf zagen we dat het instrument voor zelfevaluatie en de daaruit voortvloeiende gesprekken bij scholen de afgelopen jaren een grote kostenpost vormden. Tegelijkertijd is zijn dit activiteiten die in potentie veel impact kunnen hebben op de kwaliteit van burgerschapsonderwijs (zie paragraaf 2.2), onder meer omdat het kansen biedt om ook een beweging in gang te zetten binnen de in de vorige alinea genoemde niet-voorlopers onder de scholen. De komende tijd moet uitwijzen of deze potentie ook wordt waargemaakt; voorlopig kunnen we het gegeven dat de subsidie voor een relatief groot deel is besteed aan activiteiten met een naar verhouding grote impact beschouwen als een indicatie voor een doelmatige besteding van middelen.

4 Toekomst

Belangrijke vragen waar we in dit onderzoek op ingaan, hebben betrekking op de toekomst van het Kennispunt MBO Burgerschap.

1. In hoeverre zal het Kennispunt ook in de toekomst nuttig zijn? Waar hangt dit vanaf?
2. Is het raadzaam doelstellingen en/of activiteiten aan te passen en zo ja, hoe?
Naar aanleiding van een verzoek van het ministerie van OCW voegen we nog een derde vraag toe:
3. Welke overwegingen kunnen op basis van het onderzoek worden geformuleerd die betrekking hebben op de inrichting van de ondersteuningsstructuur voor burgerschapsonderwijs vanaf 2022?

Deze vragen komen expliciet aan bod in het tweede deel van dit hoofdstuk, het advies. Voorafgaand daaraan formuleren we de belangrijkste conclusies over de doeltreffendheid en doelmatigheid van de subsidie aan het Kennispunt, op basis van de bevindingen die zijn beschreven in de twee voorgaande hoofdstukken.

4.1 Conclusies

In de evaluatie van de subsidie voor het Kennispunt MBO Burgerschap staan doeltreffendheid en doelmatigheid centraal. We maken daarbij onderscheid tussen output (activiteiten) en outcome (effecten).

Wat betreft de doeltreffendheid van de subsidie zijn de belangrijkste bevindingen van deze evaluatie:

1. De subsidie kan als doeltreffend kan worden beschouwd als het gaat om de output van het Kennispunt. De voorgenomen activiteiten zijn uitgevoerd en, als dat niet mogelijk was, adequaat vervangen. Beschikbare cijfers wijzen op een sterk groeiend aantal bezoekers van de website en van social media. Bijeenkomsten worden goed bezocht en positief gewaardeerd. En de activiteiten en werkwijze van het Kennispunt oogsten veel waardering binnen en buiten de mbo-scholen.
2. De vraag naar de doeltreffendheid in termen van effecten (outcome) is lastiger te beantwoorden. Objectieve meting van effecten, uitgedrukt in de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs, is niet mogelijk omdat de invloed van de activiteiten van het Kennispunt hierop niet is te isoleren van andere factoren. Op basis van de ervaringen van betrokkenen is in de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021 geconcludeerd dat de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs in het mbo niet structureel is verbeterd. Het Kennispunt heeft volgens betrokkenen binnen en buiten de mbo-scholen wel bijgedragen aan het creëren van gunstige randvoorwaarden voor het verbeteren van de kwaliteit van dit onderwijs in de mbo-scholen; de activiteiten gericht op inspireren, kennis delen en professionaliseren hebben duidelijk meerwaarde. Dat dit tot nu toe niet heeft geleid tot een structurele verbetering wordt vooral geweten aan het als te vrijblijvend ervaren beleidskader, dat voor de doeltreffendheid in termen van outcome kan worden beschouwd als een externe belemmerende factor. Als kanttekening voor het Kennispunt zelf wordt gewezen op het bereik van hun activiteiten: het zijn vooral de voorlopers onder de docenten die worden bereikt.

Wat betreft de doelmatigheid van de subsidie (de verhouding tussen opbrengsten en kosten) zijn de belangrijkste bevindingen van deze evaluatie:

3. Het geheel aan activiteiten van het Kennispunt is binnen de begroting uitgevoerd, en er zijn geen signalen die wijzen op verspilling of onzorgvuldige besteding van middelen. Op basis daarvan concluderen we dat het Kennispunt wat betreft output doelmatig heeft gefunctioneerd.
4. Omdat de effecten van het Kennispunt op de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs niet eenduidig zijn vast te stellen (conclusie 2) is ook de vraag naar de verhouding tussen opbrengsten en kosten lastig te beantwoorden. Wel zien we dat van de activiteit waar de afgelopen jaren de hoogste kosten mee zijn gemoeid – het ontwikkelen van het instrument voor zelfevaluatie en de daarop gebaseerde gesprekken bij mbo-scholen – ook de grootste impact op de kwaliteit van het onderwijs wordt verwacht, onder meer omdat het ook scholen en teams bereikt die niet tot de voorlopers op dit gebied behoren en het een impuls kan geven aan het zicht op de kwaliteit en op de kwaliteitszorg. In combinatie met de ervaren meerwaarde van de activiteiten en werkwijze van het Kennispunt komen we daarom tot een positief oordeel over de doelmatigheid van de subsidie op het vlak van outcome.

4.2 Advies

De eerste vraag in de aanhef van dit hoofdstuk luidt: *in hoeverre zal het Kennispunt ook in de toekomst nuttig zijn?*

Deze vraag kan met 'ja' worden beantwoord. Ten eerste vanwege de toegevoegde waarde die scholen ervaren, en ten tweede vanwege de stand van zaken van het burgerschapsonderwijs in het mbo. De verschillen tussen en binnen scholen zijn nog steeds groot, ook in termen van kwaliteit. Ondersteuning zoals geboden door het Kennispunt blijft van belang en tegelijkertijd laat onderzoek zien dat er meer nodig is op landelijk beleidsniveau om burgerschapsonderwijs een hogere prioriteit te geven. De verwachting is dat een minder vrijblijvend beleidskader hieraan een impuls kan geven, met als positief neveneffect dat ook het bereik en de impact van het Kennispunt zullen toenemen. Het wordt dan manifest dat er voor scholen veel werk aan de winkel is, met vermoedelijk een grotere behoefte aan informatie, professionalisering en uitwisseling als gevolg.

De subsidie voor het Kennispunt loopt af op een moment dat onduidelijk is hoe het beleid ten aanzien van burgerschapsonderwijs in het mbo er de komende jaren uit zal zien. Ook in organisatorische zin is er onduidelijkheid omdat mogelijk wordt gekoerst op het inrichten van één ondersteuningsstructuur voor burgerschapsonderwijs voor po, vo en mbo¹⁶ (zie verderop in dit advies).

Het burgerschapsonderwijs in mbo-scholen is erbij gebaat dat de ondersteuning zoals die de afgelopen jaren plaatsvond, na het eind van 2021 wordt gecontinueerd, dat er geen gat valt. Het is niet realistisch om te verwachten dat een andere ondersteuningsorganisatie of -structuur op korte termijn de rol van het Kennispunt kan overnemen. De rol die het Kennispunt de afgelopen jaren heeft vervuld – die van kennisbank, intermediair, verbinder, organisator, spin in het web –

¹⁶ Ledoux en Vaessen (2021). *Advies ondersteuningsstructuur burgerschapsonderwijs. In het kader van de aangescherpte wettelijke burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

voorziet in een behoefte en is nog nodig. Hetzelfde geldt voor het behouden en in actieve stand houden van het contactpersonennetwerk.

Op basis van bovenstaande overwegingen adviseren we om de subsidie aan het Kennispunt MBO Burgerschap te verlengen.

De tweede vraag in de aanhef van dit hoofdstuk luidt: *is het raadzaam doelstellingen, en/of activiteiten aan te passen en zo ja, hoe?*

We adviseren om de inhoud, organisatie en werkwijze van de ondersteuning expliciet te relateren aan de beleidskoers voor het versterken van burgerschapsonderwijs in de komende jaren. Dit impliceert een aantal stappen waarbij achtereenvolgens vragen worden beantwoord als: wat is in het mbo het meest nodig om het burgerschapsonderwijs te versterken? Welk beleidsinstrumentarium en flankerend beleid zijn daarvoor het meest geëigend¹⁷? En wat is in deze context de meest effectieve en efficiënte vorm van ondersteuning en welk termijnperspectief hoort daarbij?

Een aantal aandachtspunten is van belang ongeacht de beleidskoers voor de komende periode:

- Aanbodgerichte activiteiten blijven voorlopig van belang: stimuleren, verleiden, enthousiasmeren, informeren, aandacht levend houden. De stand (prioriteit) van het burgerschapsonderwijs geeft daar aanleiding toe. Daarnaast is een meer proactieve werkwijze wenselijk om dieper in de mbo-scholen te kunnen doordringen en om ook ‘volgers en achterblijvers’ onder de scholen, teams en docenten beter te kunnen bereiken. Die lijn heeft het Kennispunt in de laatste deel van de subsidieperiode ingezet en we raden aan om met het Kennispunt af te stemmen hoe deze lijn de komende periode kan worden versterkt.
- Vanuit enkele scholen is aangegeven dat er behoefte is aan een (leer)gemeenschap van docenten op het gebied van burgerschapsonderwijs. We raden aan om na te gaan of dit een breed gedragen behoefte is en zo ja, om daar de komende periode invulling aan te geven.
- Voor een zo groot mogelijke bijdrage aan de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs is een tijdige en gedegen monitoring van belang van zowel de ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs als de (effecten van de) ondersteuning op dit gebied. Aan de basis hiervan ligt een heldere formulering van de doelstellingen van de voorgenomen activiteiten op het niveau van output en outcome.

De derde vraag in de aanhef van dit hoofdstuk luidt: *Welke overwegingen kunnen op basis van het onderzoek worden geformuleerd die betrekking hebben op de inrichting van de ondersteuningsstructuur voor burgerschapsonderwijs vanaf 2022?*

In september 2021 verscheen advies van het Kohnstamm Instituut over de ondersteuningsstructuur voor burgerschapsonderwijs in het po, vo en mbo. De sectorraden PO-Raad, VO-raad en MBO Raad hebben als reactie op dit advies gezamenlijk een alternatief voorstel voor de ondersteuning van het burgerschapsonderwijs in deze sectoren opgesteld. De verschillen spitsen zich toe op de inrichting van de ondersteuningsstructuur: het Kohnstamm instituut adviseert één

¹⁷ Zie hoofdstuk 5 van de *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021* voor een korte schets van enkele beleidsopaties (wetgeving met een meer gesloten of open karakter, bestuurlijke afspraken) en wenselijke ondersteunende en flankerende maatregelen (financiële impulsen, kwaliteitskader etc.). Een achterliggende vraag hierbij is die naar het doel van het beleid. Is dat bijvoorbeeld gericht op het verhogen van de kwaliteit van burgerschapsonderwijs in het algemeen of (ook) op het verkleinen van de verschillen in (de kwaliteit van) het burgerschapsonderwijs en het bewaken van de ondergrens?

gezamenlijke ondersteuningsstructuur voor de drie onderwijssectoren, de sectorraden opteren voor een afzonderlijke ondersteuningsstructuur voor funderend onderwijs en een voor het mbo. Het ministerie van OCW heeft ons verzocht bij het advies over de toekomst van de ondersteuning van burgerschapsonderwijs in het mbo waar mogelijk informatie te verschaffen die het ministerie kan gebruiken ter onderbouwing van een keuze voor de inrichting van de ondersteuningsstructuur voor burgerschapsonderwijs in de komende jaren. Dit doen wij in de vorm van enkele overwegingen die voortvloeien uit bevindingen van deze evaluatie van het Kennispunt en van de eerder in 2021 afgeronde evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. We beperken ons (daarom) tot de ondersteuning van het burgerschapsonderwijs in het mbo.

- De afgelopen jaren is intensief gewerkt aan de ondersteuning van mbo-scholen bij het verbeteren van burgerschapsonderwijs. Er is veel knowhow en een goed functionerend netwerk opgebouwd. Het Kennispunt MBO Burgerschap speelt een belangrijke verbindende rol bij het organiseren van landelijke activiteiten en heeft een schakelfunctie tussen verschillende geledingen binnen scholen (van bestuur tot docent en student). Onderzoek wijst uit dat de werkwijze en de activiteiten van het Kennispunt door mbo-scholen en landelijke stakeholders positief worden gewaardeerd. Het is belangrijk dat deze 'verworvenheden' van de ondersteuning in het mbo bij de inrichting van de toekomstige ondersteuningsstructuur blijven behouden en dat daarop kan worden voortgebouwd.
- Het mbo onderscheidt zich in een aantal belangrijke opzichten van het funderend onderwijs: wat betreft de aard en inrichting van het onderwijs (beroepscontext, deels bbl), de studentenpopulatie (16-18 jaar, deels volwassenen), het wettelijk kader (burgerschap als derde kwalificatieopdracht) en het scholenveld (naar verhouding weinig scholen, wat het organiseren van draagvlak op bestuurlijk niveau minder complex maakt). Bij de toekomstige ondersteuningsstructuur moet een eigen aanpak en kleuring voor het mbo mogelijk blijven.
- Tegen de achtergrond van het streven naar efficiency en kennisdeling en het belang van een doorlopende leerlijn voor burgerschap is een structurele vorm van afstemming tussen de sectoren wenselijk. De uitgevoerde evaluaties van de burgerschapsagenda en van het Kennispunt bieden onvoldoende basis voor uitspraken over hoe deze afstemming er het best uit kan zien. We raden aan een gedegen analyse te maken van de meest passende vorm van afstemming.
- Gelet op de positieve ervaringen in de afgelopen periode raden we aan om in de ondersteuningsstructuur een structurele lijn naar onderzoek en wetenschap, waaronder in elk geval de practoren burgerschap, te waarborgen.

Literatuur

- Boer, P. den & Leest, B. (2021). *Evaluatie burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. Nijmegen: KBA Nijmegen.
- Eidhof, B. & Nieuwelink, H. (2021). *Burgerschapsonderwijs in het middelbaar beroepsonderwijs. Brief aan de leden van de Tweede Kamercommissie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*, 14 juni 2021.
- Elfering, S., Den Boer, P. & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo: Eindrapport*. Nijmegen: KBA Nijmegen & ResearchNed.
- Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB. Den Haag: Tweede Kamer. <https://weten.overheid.nl/BWBR0027963/2021-05-12> , geraadpleegd op 7 december 2021.
- Inspectie van het Onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Kennispunt MBO Burgerschap (2019). *Tussentijdse rapportage subsidie netwerk burgerschap 2017-2021. Zaaknummer 105033 (oud 1294766)*. Woerden: Kennispunt MBO Burgerschap.
- Ledoux, G. & Vaessen, A. (2021). *Advies ondersteuningsstructuur burgerschapsonderwijs. In het kader van de aangescherpte wettelijke burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- MBO Raad & Ministerie van OCW (2017). *Burgerschapsagenda mbo 2017-2021. Een impuls voor burgerschapsonderwijs*. Woerden / Den Haag: MBO Raad en Ministerie van OCW.
- Ministerie van OCW (2019). *Voortgang Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. Den Haag: Ministerie van OCW.
- PO-Raad, VO-Raad en MBO Raad (2021). *Alternatief voorstel ondersteuning burgerschapsonderwijs po – vo – mbo*.
- Tweede Kamer. *Verslag van een schriftelijk overleg over de voortgang van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. 13 maart 2020.
- Weijers, S., Bremer, B. & Bokdam, J. (2021). *Ontwerponderzoek kwaliteitsverbetering LOB en burgerschap. Tussennotitie voor ambitiesessie juli 2021*. Utrecht: Oberon.

Bijlage 1 – Onderzoeksverantwoording

Er is voor de evaluatie van het Kennispunt Burgerschap mbo zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande bronnen. Aanvullend zijn interviews gehouden. Onderstaand geven we een overzicht van de databronnen en informanten voor dit onderzoek.

Databronnen

Openbare bronnen

- Elfering, S., Den Boer, P. & Tholen, R. (2016). LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Nijmegen: KBA en ResearchNed
- Den Boer, P. & Leest, B. (2021). Evaluatie van de burgerschapsagenda mbo 2017-2021. Nijmegen: KBA Nijmegen
- Kamerbrief Versterking Burgerschapsonderwijs, 7 februari 2017
- Kamerbrief Voortgang Burgerschapsagenda mbo 2017-2021, 18 oktober 2019
- Verslag van schriftelijk overleg over voortgang Burgerschapsagenda mbo 2017-2021, 13 maart 2020
- Verslag van schriftelijk overleg over de nieuwe visie cultuurbeleid (ongedateerd)
- Reactie op een schriftelijk overleg inzake cultuuronderwijs in het mbo (2021)
- Burgerschapsagenda mbo-2017-2021
- Ledoux, G. & Vaessen, A. (2021). Advies ondersteuningsstructuur burgerschapsonderwijs. In het kader van de aangescherpte wettelijke burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs. Amsterdam: Kohnstamm Instituut. (nog niet gepubliceerd)
- Alternatief voorstel ondersteuning burgerschapsonderwijs po – vo – mbo, opgesteld door de PO-Raad, VO-raad en MBO Raad, november 2021
- Burgerschapmbo.nl

Niet-openbare bronnen

- Verslagen van interviews met coördinatoren burgerschapsonderwijs van 31 mbo-scholen en met 10 vertegenwoordigers van landelijke stakeholders op het gebied van burgerschap; interviews zijn in voorjaar 2021 door KBA Nijmegen uitgevoerd t.b.v. de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021
- Subsidieaanvragen en subsidiebeschikkingen 2016-2021 (brieven en excelbestand)
- Verslagen Klankbordgroep Kennispunt MBO Burgerschap, 2020 en 2021
- Verslagen Stuurgroep Kennispunt MBO Burgerschap, 2020 en 2021
- Verslagen bijeenkomsten contactpersonen, 2020 en 2021
- Enquêteresultaten studiedagen 2018 t/m 2021
- Memo Bestuur MBO Raad – Burgerschap naar een hoger plan, 23 juni 2021
- Statistieken website en social media
- Vrijheid Verbindt: een educatie impuls voor 75 jaar vrijheid - Menukaart vrijheidsactiviteiten MBO Raad – eindverantwoording
- Tussenrapportage subsidie Netwerk burgerschap 2017-2021 (verantwoording door het Kennispunt MBO Burgerschap over 2018 en 2019)
- Reactie naar aanleiding van het Advies ondersteuningsstructuur burgerschapsonderwijs door de Werkplaats onderwijsonderzoek burgerschap Democratisering van kritisch denken, 5 november 2021

- Ontwerponderzoek kwaliteitsverbetering LOB en burgerschap, Tussennotitie voor ambitiesessie juli 2021, Oberon

Interviews

- Adnan Tekin, Voorzitter MBO Raad
- Marije Hulsbosch, Manager communicatie MBO Raad
- Anita de Moor, Projectleider Kennispunt MBO Burgerschap
- Jan Faber, Hoofd afdeling externe projecten MBO Raad
- Erwin Pierik, Manager strategie en onderwijs MBO Raad
- Ismael Maghnouji, Beleidsmedewerker OCW, Directie mbo
- Rianne van der Mey, Lid stuurgroep Kennispunt MBO Burgerschap / CvB-lid Grafisch Lyceum Rotterdam
- Miron van Wijngaarden (JOB) reageerde schriftelijk op vragen van de onderzoekers
- Laurence Guérin, Werkplaats burgerschap - Democratisering van kritisch denken / Practor burgerschap bij ROC van Twente
- Birgit Pfeifer, Practor Verschillen waarderen
- Cristian van Emden, Hoofd Educatie, Nationaal Comité 4 en 5 mei
- Helle Vermeij, Nova College
- Taco Bos, STC Group
- Annabel Vaessen, Kohnstamm Instituut
- Johan Bokdam, Oberon
- Sanne Weijers, Oberon

Bijlage 2 – Voorgenomen en uitgevoerde activiteiten van het Kennispunt

Toelichting

Dit overzicht heeft ten doel een onderbouwing te geven bij de beantwoording van de vraag naar de doeltreffendheid van de subsidie voor het Kennispunt MBO Burgerschap.

In deze bijlage zijn de acht hoofdactiviteiten van het Kennispunt MBO Burgerschap, zoals beschreven in de subsidieaanvraag, kort samengevat, met bij elke activiteit een korte weergave van de beoogde resultaten en producten. Vervolgens is voor elk van de activiteiten informatie gezocht over de uitvoering van de beoogde activiteiten. De voornaamste informatiebron betreft de Tussentijdse rapportage van het Kennispunt over de uitgevoerde activiteiten in 2018 en 2019. Deze tussentijdse rapportage is opgesteld aan de hand van de zes actielijnen van de burgerschapsagenda en een hoofdstuk over communicatie. In onderstaand overzicht zijn relevante onderdelen uit de tussentijdse rapportage geherordend volgens de activiteiten van de subsidieaanvraag.

Er is na de genoemde Tussentijdse rapportage (nog) geen vervolgrapportage verschenen voor de periode na 2019. We hebben onze gegevensverzameling daarom aangevuld met verslagen van bijeenkomsten van de stuurgroep en klankbordgroep van het Kennispunt, statistieken over het gebruik van de website en social media en interviews met relevante stakeholders.

Activiteiten en doelen van het Kennispunt MBO Burgerschap

Activiteit 1: Verlenging netwerk burgerschap mbo in 2020 en 2021

Beoogde doelen en activiteiten: Subsidieaanvraag

Verlenging Netwerk burgerschap en de bijbehorende activiteiten in het kader van de burgerschapsagenda mbo voortzetten in de jaren 2020 en 2021. Hiervoor is een meewerkend projectleider aangesteld voor 3 dagen in de week. Deze projectleider wordt ondersteund door een klankbordgroep vanuit de scholen, een beleidsadviseur van de MBO Raad, een projectassistent, financieel medewerker en communicatieadviseur (allen voor enkele uren in de week). De activiteiten van het Netwerk burgerschap zijn gericht op: Onderlinge uitwisseling van kennis en ervaring, stimuleren en faciliteren; Een podium geven aan organisaties die op het gebied van burgerschapsvorming met de mbo scholen samenwerken. Hiermee wordt beoogd actuele - en zo compleet mogelijke - informatie en service te bieden aan (medewerkers van) mbo-scholen op het gebied van burgerschap(sonderwijs) en hierdoor de uitvoering van het burgerschapsonderwijs te versterken en verder te professionaliseren.

Beoogde resultaten en producten:

Het Netwerk burgerschap stimuleert en faciliteert het delen van kennis en ervaring door per jaar:

- Ten minste 5 nieuwsbrieven te versturen naar alle contactpersonen.
- Een website te onderhouden met voortdurend actuele informatie en inspirerende praktijkvoorbeelden van scholen en organisaties die met scholen samenwerken.

- Zes regionale netwerkbijeenkomsten te organiseren op drie locaties in het land (in totaal 6 bijeenkomsten), waaraan in totaal tenminste 140 medewerkers van mbo-scholen deelnemen.
- Een landelijke studiedag te organiseren voor de mbo-scholen waaraan circa 300 personen deelnemen.
- Een brochure met opbrengsten en inspirerende voorbeelden uit te geven, dan wel op een andere aansprekende wijze informatie met docenten te delen (bijvoorbeeld d.m.v. een webinar).
- Continueren en uitbouwen van de (besloten) online omgeving voor onderlinge communicatie over burgerschap tussen medewerkers van mbo-scholen.

Uitvoering activiteiten (output): Tussentijdse rapportage over 2018 en 2019, interview projectleider Kennispunt

De nieuwsbrief is in 2018 acht keer verstuurd, er zijn dan 853 abonnees. In 2019 is het aantal abonnees gegroeid naar 1221 abonnees en zijn er elf nieuwsbrieven verstuurd.

Het aantal bezoeker van de website van het Kennispunt groeide van 31.797 in 2018 naar 38.446 in 2019. Daar komt bij dat in 2018 84,8 procent en in 2019 77,9 procent van de bezoekers nieuwe bezoekers waren. Meer recente websitestatistieken laten naar 2020 een verdere groei zien naar 49.678 gebruikers op jaarbasis. De website van het Kennispunt laat een rijk aanbod zien lesmateriaal, praktijkvoorbeelden, interviews en informatie over beleid en regelgeving.

De sociale media van het Kennispunt MBO Burgerschap worden steeds beter bezocht. Tussen 2018 en 2019 is het aantal bezoekers van social media kanalen fors toegenomen, van circa 24.000 naar 38.000. In 2020 is het aantal gebruikers verder gestegen naar ruim 49.000 en in december 2021 naar bijna 53.000. Vooral via Facebook en LinkedIn weten gebruikers het Kennispunt vaak te vinden;

Nieuwe kennis en inspirerende voorbeelden worden hier onder de aandacht van de docent gebracht, evenals via de website.

In de activiteitenplanner staan de regionale bijeenkomsten. Deze zijn in 2018 zeven keer gehouden, in vijf verschillende steden. In 2019 werden deze bijeenkomsten vier keer gehouden, in vier verschillende steden. In 2019 was een van deze bijeenkomsten ook een expertmeeting met zowel docenten als studenten. In 2018 zijn er in totaal 301 docenten bereikt. In 2019 waren dat er 261 (als we er vanuit gaan dat er bij de expertmeeting alleen docenten waren, de deelnemers zijn niet gesorteerd naar docent of student). In 2020 konden vanwege de coronapandemie de regionale bijeenkomsten op locatie niet doorgaan. Deze zijn online doorgegaan, waardoor het bereik groter kon worden, maar het regionale aspect in de praktijk naar de achtergrond verdween. Er is wel nog behoefte aan een regionale insteek, die in het nieuwe projectplan wordt uitgewerkt in de vorm van regionale kenniskringen.

De landelijke studiedagen worden onder activiteit 2 besproken.

Activiteit 2: Extra activiteiten in verband met de burgerschapsagenda

Subsidieaanvraag

In het kader van de burgerschapsagenda mbo worden extra activiteiten ondernomen in de periode 1 oktober 2017 t/m 31 december 2021, waardoor mbo-scholen nog beter en completer worden ondersteund bij het vormgeven van hoogwaardig burgerschapsonderwijs. Voor de uitvoering

van de extra activiteiten wordt een beleidsadviseur aangesteld voor 0,8 FTE. Deze beleidsadviseur geeft samen met de scholen, klankbordgroep, maatschappelijke organisaties, uitgevers, scholingsinstellingen, practoren, andere deskundigen en de MBO Raad vorm en inhoud aan de activiteiten. Beoogd wordt scholen, docenten en opleidingsteams te helpen om hun visie op burgerschap te expliciteren en/of vorm te geven, aansluitend bij de doelgroep en de regionale situatie en in te bedden in OER en kwaliteitsborging; scholen te ondersteunen bij het concreet vormgeven van lesactiviteiten op het gebied van burgerschap (inclusief vastleggen van de inspanningsverplichting van de student) en het versterken van de deskundigheid m.b.t. burgerschapsonderwijs.

Beoogde resultaten en producten:

- Een systematiek om visie, doelen, activiteiten en inspanningsverplichting in samenhang te formuleren.
- Een servicedocument inzake OER en burgerschap.
- Een uitgebreide inspiratiebox, aangevuld met praktijkvoorbeelden (bv op visie, OER en verantwoording), suggesties voor manieren om locale/regionale bestuurders en vertegenwoordigers van maatschappelijke instanties te betrekken bij het mbo-onderwijs en uitbreiding met materialen van uitgevers en aanbieders.
- Een voortdurend actuele burgerschapskalender.
- Voorbeelden van scholen die burgerschap expliciet meenemen in hun kwaliteitszorgsysteem.
- Informatie op de website over (na)scholing en professionalisering van docenten inzake burgerschap.
- Train-de-trainers traject
- Gesprekken tussen scholen over de kwaliteitsborging van burgerschapsonderwijs
- Studiedagen met werksessies en trainingen n.a.v. opbrengsten uit het project.
- Jaarlijks twee bijeenkomsten voor afgevaardigden (beleidsmedewerkers) van de scholen rond thema's die samenhangen met de burgerschapsagenda.

Uitvoering activiteiten (output): Tussentijdse rapportage over 2018 en 2019, interview projectleider Kennispunt

Het Kennispunt heeft in 2018 de Curriculumplanner online gezet. Met dit hulpmiddel worden scholen ondersteund om hun visie op Burgerschapsonderwijs op papier te zetten en te vertalen naar het curriculum.

Het servicedocument gericht op kwaliteitsborging is niet van de grond gekomen; er zijn onvoldoende goede voorbeelden gevonden om dit document te vullen. Wel zijn drie factsheets opgesteld: over burgerschap, bekwaamheidseisen in het mbo en de inspanningsverplichting voor burgerschap.

Hoewel er niet specifiek in de tussentijdse rapportage is opgenomen dat er, zoals beoogd, voorbeelden op de website staan over scholen die burgerschap meenemen in het kwaliteitszorgsysteem, is hier wel een expertmeeting over geweest. Hierbij zijn sterke en zwakke punten van de huidige kwaliteitsborging besproken, waarna goede voorbeelden werden gelokaliseerd en gedeeld.

De website van het Kennispunt deelt daarnaast onder het noemer Professionalisering relevant (onderwijs)aanbod voor docenten. Het gaat daar om "(...) *initiële docentenopleidingen en post initiële trainingen en cursussen gericht op het opdoen van vaardigheden die relevant zijn voor docenten die burgerschapsonderwijs verzorgen.*" Daarnaast zijn er Train-de-Trainer

bijscholingstrajecten. Hier wordt onder andere stil gestaan bij het thema kritisch denken. In 2018 zijn er in totaal vier van deze cursussen gegeven. Ook is deze training recentelijk omgezet naar een online cursus. De reden daarvoor is om het toegankelijk te maken voor alle docenten.

Hoewel de tussentijdse rapportage niet spreekt over gesprekken tussen scholen over kwaliteitsborging, heeft het Kennispunt wel overleggen en bijeenkomsten met experts en andere projecten van de MBO Raad. Op deze manier wisselt het Kennispunt kennis uit en kunnen ze beter de vragen van scholen beantwoorden. Ook geven ze landelijke presentaties over het onderwerp, om de kennis te verspreiden. In de BoB-gesprekken (Burgerschap op Bezoek) met de scholen wordt aan de hand van de zelfevaluatie eveneens ingegaan op de kwaliteit van en ambities met het burgerschapsonderwijs (meer onder activiteit 5).

In de periode 2018-2021 is elk jaar een studiedag georganiseerd, gericht op het bevorderen van goed burgerschapsonderwijs. Daarnaast draagt het team van het Kennispunt ook bij aan verschillende studiedagen van scholen. Voor de studiedagen in 2018 en 2019 zijn speciale doeboekjes uitgedeeld aan deelnemers, waarin werkvormen van externe partijen staan. Ook is hiervoor verschillend promotiemateriaal verspreid. In 2020 is de studiedag online gehouden, verspreid over een reeks van tien sessies en in 2021 weer op locatie. Na elke studiedag is een korte evaluatie uitgezet onder de deelnemers (in 2018 aantal deelnemers onbekend, 72 respondenten; in 2019 103 deelnemers, 47 respondenten; in 2020 115 deelnemers, 81 respondenten; in 2021 182 deelnemers, 28 respondenten. In 2018 en 2019 gaf ruime 90% van de respondenten aan dat ze de opzet van het programma goed tot zeer goed vonden en ruimt 80% vond de studiedag voldoende afgestemd op docenten of het thema. In 2020 werd de online studiedag door ruim 80% van de respondenten met 'goed' tot 'uitstekend' beoordeeld. In 2021 geeft bijna 80% van de respondenten aan dat de studiedag volledig aan de verwachtingen voldeed.

In 2018 en 2019 hebben ook bijeenkomsten met de contactpersonen plaatsgevonden. In 2018 zijn er twee van deze bijeenkomsten geweest, waar in totaal 49 mensen aan hebben deelgenomen. In 2019 zijn er ook twee van deze bijeenkomsten geweest, toen hebben er 41 mensen deelgenomen. In 2020 en 2021 zijn elk drie bijeenkomsten voor de contactpersonen georganiseerd. Er is een klankbordgroep ingesteld die elk kwartaal bijeenkomt, waarvoor contactpersonen en docenten (met bepaalde expertise of veel ervaring) gevraagd worden. Hierbij wordt rekening gehouden met geografische spreiding en verdeling over roc-aoc-vakinstellingen. De leden worden geraadpleegd en om advies gevraagd bij activiteiten/bijeenkomsten die het Kennispunt organiseert. Zij krijgen voor hun inzet en voorbereiding betaald.

Ook hebben in 2018 en 2019 activiteiten plaatsgevonden gericht op professionalisering van aankomend docenten, in de vorm van de ontwikkeling van een minor burgerschap voor de lerarenopleidingen maatschappijleer en omgangskunde.

In 2021 zijn vijf afleveringen gemaakt van de online talkshow Burgerschap gaat door, in samenwerking met de vijf practoren die zich bezighouden met burgerschap in het mbo.

Activiteit nummer: 3. Organiseren van 75 vrijheidslezingen

Subsidieaanvraag

De MBO Raad wil - aanvullend aan de activiteiten van de burgerschapsagenda mbo- in 2019 en 2020 (minimaal) 75 vrijheidslezingen en/of activiteiten organiseren op (minimaal) 75 mbo

schoollocaties. Het Kennispunt Burgerschap mbo voert deze activiteiten uit onder verantwoordelijkheid van de MBO Raad en in nauwe samenwerking met de betrokken veldpartijen zoals het Nationaal Comité 4 en 5 mei. De activiteiten worden uitgevoerd door een de projectmedewerker burgerschap voor 1 dag in de week. Doelstelling van deze aanvulling van het Kennispunt Burgerschap mbo is een impuls te geven aan alle mbo-scholen om dit onderwerp teniet alleen te agenderen maar ook via een evenement zichtbaar en bespreekbaar te maken.

Beoogde resultaten en producten:

Het Kennispunt Burgerschap mbo stimuleert en faciliteert:

- Het mede organiseren van 75 vrijheidslezingen en/of activiteiten in de tweede helft van 2019 en in 2020.
- Een website met voortdurend actuele informatie en inspirerende voorbeelden van scholen en organisaties die met scholen samenwerken.

Uitvoering activiteiten (output): Eindverantwoording Vrijheid verbindt, interview Hoofd Educatie Nationaal comité 4 en 5 mei, interview projectleider Kennispunt

Over deze activiteit is gerapporteerd in een afzonderlijke eindverantwoording. In het kader van de evaluatie van het Kennispunt is gesproken met de opdrachtgever, het Nationaal comité 4 en 5 mei.

De activiteiten, die gepland waren in het voorjaar van 2020 rondom de viering van 75 jaar vrijheid, zijn vanwege de coronapandemie online uitgevoerd en deels, na uitstel, fysiek uitgevoerd.

Het Kennispunt heeft een menukaart ontwikkeld zodat docenten op mbo-scholen een keuze kunnen maken voor een activiteit. In totaal gaat het om twaalf aanbieders: voor negen van hen was het Kennispunt tussenpersoon, voor drie aanbieders voeren wij deze subsidieregeling uit. Het gaat om: Vrijheidscolleges, De Balie en Stichting World Citizen van Arjan Erkel. De menukaart is op de website geplaatst en onder de aandacht gebracht van de contactpersonen. Op basis van de vraag van de scholen zijn er tien vrijheidscolleges gehouden, zes activiteiten door de Balie uitgevoerd (Strijders voor de Vrijheid en Verander in de Ander) en 41 colleges van Arjan Erkel over vrijheid van denken en doen. Er zijn geen gegevens bekend over aantallen deelnemende studenten en de waardering door studenten.

Door het uitvoeren van de activiteiten is er in het mbo extra aandacht geweest voor het vieren van 75 jaar vrijheid. De sprekers bij de verschillende activiteiten hebben bij het Kennispunt aangegeven dat de scholen de activiteiten goed hadden voorbereid met studenten. Er is bij de uitvoering zoveel als mogelijk gekeken naar landelijke spreiding. Als er in een regio weinig activiteiten waren georganiseerd, is het aanbod nog extra onder de aandacht gebracht van de contactpersonen van het Kennispunt. De scholen zijn door dit project meer bekend geraakt met de aanbieders van vrijheidsactiviteiten.

Op de website van het Kennispunt zijn goede voorbeelden en lesmateriaal over het thema vrijheid opgenomen, ook van externe aanbieders zoals de Anne Frank Stichting en Amnesty International. Er wordt nauw samengewerkt met het nieuwe Kennispunt Gelijke Kansen, Diversiteit en Inclusie.

Een andere activiteit in het kader van 75 jaar vrijheid is het Nationaal Gesprek over Vrijheid. Onder deze naam organiseert De Balie, met subsidie van het Vfonds, een reeks gesprekken tussen mbo-studenten en topbestuurders en beleidsmakers in Nederland over burgerschap en democratie. Het Kennispunt helpt om deze gesprekken te laten plaatsvinden en heeft daar veel tijd en energie in gestoken. Sinds het uitbreken van de coronapandemie is dit een prominent

thema in de gesprekken, aangezien ook mbo-studenten door deze pandemie in hun vrijheid worden beperkt. De subsidie aan De Balie is onlangs verlengd.

Activiteit 4: Kennispunt Burgerschap; uitbreiding informatievoorziening naar mbo-scholen.

Subsidieaanvraag

Op 16 april 2019 is er een aanpassing van het Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB met betrekking tot de kwalificatie-eisen voor loopbaan en burgerschap ingevoerd waarmee mensenrechten en acceptatie van diversiteit een prominenter plek hebben gekregen.

Om mbo-scholen te helpen deze wijziging te vertalen naar onderwijsactiviteiten worden er een aantal ondersteunende producten ontwikkeld, kennis over het thema diversiteit wordt verzameld en verspreid, in de periode van september 2019 tot en met december 2020.

Doelstelling van deze activiteit is om voor mbo-scholen bruikbare en passende informatie over lesgeven en over de acceptatie van diversiteit te ontwikkelen, te onderzoeken en te verspreiden, kennis uit te wisselen tussen mbo-scholen en deskundigen en goede praktijkvoorbeelden te delen. Hiertoe voert het Kennispunt overleg met zoveel mogelijk betrokkenen en haalt actief goede praktijkvoorbeelden op ter inspiratie voor andere scholen, alsook vraagstukken en knelpunten om deze te verwerken in een toolkit.

Beoogde resultaten en producten:

1. Kennis en ervaring verzamelen

Voor het ondersteunen van mbo-scholen op het gebied van gespecialiseerde kennis over diversiteit (in het bijzonder seksuele- en genderdiversiteit) wordt hiervoor 0,2 FTE een beleidsmedewerker ingezet. Ondersteuning door een project-assistent, communicatieadviseur en financiële medewerkers vallen onder de bestaande beschikking van de burgerschapsagenda. De projectleider stuurt de activiteiten rondom burgerschap en diversiteit aan op dagelijkse basis en bepaalt de prioriteit van de werkzaamheden. Binnenkomende vragen worden geregistreerd en indien mogelijk beantwoord binnen 5 werkdagen. De beleidsmedewerker beantwoordt de meeste vragen zelf en doet voor gespecialiseerde vragen een beroep op specialisten van de MBO Raad of daarbuiten. Periodiek wordt voortgangsoverleg gevoerd met het ministerie van OCW via de overleggen van de stuurgroep van de burgerschapsagenda.

2. Ontsluiten van de verzamelde kennis en onderwijsproducten

- Op de website www.burgerschapmbo.nl wordt een themapagina ingericht met goede voorbeelden, partner organisaties en lesmateriaal in een toolkit voor docenten.
- Nieuwsbrieven; actuele ontwikkelingen die relevant zijn voor het mbo-veld, nieuwe handreikingen of praktijkvoorbeelden worden gecommuniceerd in de nieuwsbrief van het Kennispunt burgerschap.
- Bijeenkomsten en presentaties. De bijeenkomsten worden vraaggestuurd georganiseerd, bijvoorbeeld op verzoek van opleidingsteams van mbo-scholen of bedrijfstakgroepen van de MBO Raad. Aan het verzoek wordt voldaan als er voldoende deelnemers zijn en de presentatie duidelijk meerwaarde heeft. Deze activiteit zal plaats vinden binnen de huidige beschikking van de burgerschapsagenda.

3. Ontwikkelen van een nieuwe werkwijze voor het mbo

- “De samenleving als het huis dat we samen bouwen: Aan de slag met Diversiteit”: ontwikkeling van enkele next practices,
- Ontwikkeling van een podcast die automatisch bij docenten in hun podcastfeed verschijnt en waarin op een makkelijke toegankelijke en nauwelijks arbeidsintensieve manier kennis wordt uitgewisseld. In de podcast gaan we maandelijks, en bij actuele gebeurtenissen die erom vragen, in op hoe docenten de maatschappij in de klas kunnen bespreken.

Uitvoering activiteiten (output): Tussentijdse rapportage over 2018 en 2019, interview projectleider Kennispunt

De tussentijdse rapportage rapporteert niet over de periode waarin deze activiteit van start is gegaan. De projectleider van het Kennispunt geeft aan dat er een projectmedewerker diversiteit is aangesteld (zie ook onder activiteit 5). Zij heeft onder meer diversiteit meer op de kaart gezet bij de studiedagen en ze heeft de podcastserie voortgezet. Er is lesmateriaal over culturele diversiteit en seksuele en genderdiversiteit (onder de sociaal-maatschappelijke dimensie) opgenomen op de website van het Kennispunt.

Sinds de komst van het Kennispunt Gelijke Kansen, Diversiteit en Inclusie wordt door de projectmedewerker structureel contact met dat kennispunt onderhouden om overlap van taken en inhoud te bespreken.

Activiteit 5: Uitbreiding Burgerschap 2020

Subsidieaanvraag

- Ontwikkeling van de diversiteitskaart. Deze digitale kaart geeft een beschrijving van organisaties en hun rol of aanbod op (onderdelen van) diversiteit. In het najaar 2020 is de testversie gereed en vanaf 1 december voor alle scholen beschikbaar. Naar aanleiding van de diversiteitskaart een netbijeenkomst organiseren van de partijen die in gesprek kunnen met professionals uit het mbo. Aantrekkelijk programma maken met o.a. een goede en inspirerende spreker. De uitkomsten leiden tot een gevulde toolbox met ondersteunende ontwikkelvoorbeelden en middelen.
- Het ontwikkelen van een digitale Zelfevaluatie voor het in kaart brengen van de ontwikkelingen op het gebied van Burgerschap binnen het team, binnen de school en landelijk. In het najaar is de testversie van de zelfevaluatie gereed en vanaf 1 januari voor alle scholen beschikbaar. De uitkomsten leiden tot een gevulde toolbox met ondersteunende ontwikkelvoorbeelden en middelen.
- Vervolg podcastserie waarin docenten en experts in gesprek gaan over hun ervaringen onderling uitwisselen en collega's te inspireren. 3 podcastafleveringen van 1 uur.

Uitvoering activiteiten (output): Interview projectleider Kennispunt

De tussentijdse rapportage rapporteert niet over de periode waarin deze activiteiten van start zijn gegaan. Er is een projectadviseur diversiteit aangesteld voor activiteit 5. De diversiteitskaart bleek na een verkenning geen geschikt idee. De podcastserie is wel voortgezet.

De zelfevaluatie is ontwikkeld en is sinds eind 2020 beschikbaar via de website van het Kennispunt. De zelfevaluatie is een online tool waarmee docenten door middel van een reeks vragen kunnen reflecteren op de manier waarop ze nu burgerschapsonderwijs geven en waar ze naartoe willen werken. Vanuit de zelfevaluatie wordt doorverwezen naar onderdelen uit de online toolbox. Ook is er een mogelijkheid is tot een 360° feedback door vragenlijsten te sturen aan andere

docenten, studenten en onderwijsondersteunend personeel. In totaal zijn er tot nu toe 263 vragenlijsten door docententeams ingevuld, 381 vragenlijsten door studenten, 16 beleidsmedewerkers en twee leden van het onderwijsondersteunend personeel. 46 mbo-scholen hebben de zelfevaluatie afgerond, 18 instellingen hebben maar een of twee vragenlijsten afgerond, 7 instellingen hebben nul vragenlijsten afgerond.

In de eerste helft van 2021 zijn bij 52 mbo-scholen (online) BoB gesprekken gehouden (Burgerschap op Bezoek). Voorafgaand aan het gesprek wordt de zelfevaluatie Burgerschap ingevuld. Aan de hand van ambities en vragen in gesprek over de volgende vragen; Waar ben je trots op? Waar wil je aan werken? Wat kan het Kennispunt voor je betekenen? Een gesprek duurde maximaal 1,5 uur. De scholen bepaalden zelf wie aanwezig waren bij het gesprek; in de regel was dat in ieder geval de contactpersoon burgerschap.

Uit de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021 bleek dat de ervaringen van de coördinatoren burgerschapsonderwijs van de mbo-scholen met het instrument voor zelfevaluatie en de BoB-gesprekken positief zijn: de school krijgt een spiegel voorgehouden, het kan bijdragen aan de kwaliteitsborging – in enkele scholen heeft het College van Bestuur bepaald dat elk team de vragenlijst gaat invullen - en aan het verstevigen van de contacten tussen de school en het Kennispunt.

Activiteit 6: Onderzoek Burgerschapsagenda en Onderzoek naar Kwaliteitsverbetering

Subsidieaanvraag

- Onderzoek Burgerschapsagenda en Onderzoek naar Kwaliteitsverbetering: de subsidie betreft de uitvoering van de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021 (door KBA Nijmegen) en een dialogisch onderzoek naar een beleids- en kwaliteitskader voor LOB en burgerschap en begeleiding ervan / bijdrage eraan door het Kennispunt, in 2021.

Uitvoering activiteiten (output): Interview projectleider Kennispunt

De evaluatie van de Burgerschapsagenda is uitgevoerd en het dialogisch onderzoek is nog in uitvoering. De onderzoeken geven inzicht in de stand van zaken en ontwikkeling van het burgerschapsonderwijs in het mbo en dragen bij aan beleidsontwikkeling.

Activiteit 7: Aanvullende activiteiten

Subsidieaanvraag

- 'Inzet van de projectleider op deze activiteit'

Uitvoering activiteiten (output): Interview projectleider Kennispunt

Dit onderdeel van de subsidie voor 2021 betrof een administratieve kwestie, een herberekening van een eerder gemaakte fout bij de toekenning van de subsidie.

Activiteit 8: Praktijkuitvoering

Subsidieaanvraag

- Prinsjesburger: activiteit waarbij mbo-studenten in pitches van drie minuten hun vertaling van goed en democratisch burgerschap presenteren met afsluitende discussie met een politicus.

Met uitvoering van de activiteit zal worden gewerkt aan de onderwijsdoelen binnen de politiek-juridische dimensie van burgerschap.

- Ontwikkeling van toegankelijk lesmateriaal over mensenrechten dat docenten praktische handvatten biedt om dit onderwerp in hun (burgerschaps)lessen op te nemen en uit te voeren (tegemoetkomend aan de motie Van Hul, juni 2020).

Uitvoering activiteiten (output): Interview projectleider Kennispunt

De twee genoemde activiteiten hebben plaatsgevonden na de Tussentijdse rapportage. De projectleider van het Kennispunt heeft aangegeven dat Prinsjesburger, als onderdeel van het Prinsjesfestival, voorheen anders was gefinancierd maar in 2021 mede is gefinancierd door een subsidie die via het Kennispunt is toegekend aan de stichting die Prinsjesburger uitvoert. Het Kennispunt heeft wel bijgedragen aan de uitvoering, door mee te denken over de inhoud en plaats te nemen in de jury. Ook fungeerde het Kennispunt als intermediair naar de scholen toe door de oproep uit te zetten bij scholen en desgewenst specifieke scholen te benaderen.

Voor de toolbox van het College voor de Rechten van de Mens heeft het Kennispunt een redacteur ingehuurd om lesmateriaal dat oorspronkelijk was gericht op po/vo te herschrijven voor het mbo. De toolbox is daarna door een groep docenten bekeken en dit commentaar is in de uiteindelijke versie verwerkt. Tijdens de studiedag van 15 oktober 2021 is een workshop gehouden over de toolbox. De toolbox wordt gepubliceerd op de website van het Kennispunt.

